

УДК 342.742.343

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.51>

## ПРИНЦИПИ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

**Проць І.М.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін  
Львівського державного університету внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0002-6483-0121*

**Скриньковський Р.М.,**

*кандидат економічних наук, професор  
професор кафедри економіки підприємств  
та інформаційних технологій  
Львівського університету бізнесу та права  
ORCID: 0000-0002-2180-8055*

**Петков С.В.,**

*доктор юридичних наук, професор,  
професор кафедри соціальної роботи у військах (силах)  
Військового інституту Київського національного університету  
імені Тараса Шевченка  
ORCID: 0000-0003-4160-767X*

**Проць І.М., Скриньковський Р.М., Петков С.В. Принципи військового обов'язку як правової категорії.**

У статті на підставі чинного законодавства розглянуто принципи військового обов'язку як правової категорії. Зберігає актуальність завдання підвищення ефективності правового регулювання військового обов'язку. Мета дослідження полягає у визначенні правової природи, змісту, закономірностей регулювання та розвитку військового обов'язку як елемента правового статусу громадянина України в сучасних умовах з урахуванням правових, історичних і політичних особливостей суспільства та держави, у виробленні рекомендацій щодо вдосконалення законодавства про військовий обов'язок. Об'єктом дослідження є система суспільних відносин, що виникають у ході правового регулювання військового обов'язку. Предметом – є правове регулювання військового обов'язку як елемент конституційно-правового статусу громадянина. Методологію дослідження склали діалектичний, логічний, історичний, системно-структурний, статистичний, порівняльно-правовий та формально-юридичний методи, метод моделювання. В результаті проведеного дослідження виявлено конституційно-правові ознаки військового обов'язку: обов'язковість військової служби; цільовий публічно-правовий характер; сполученість реалізації з модифікацією конституційно-правового статусу громадянина. Зазначено, що військовий обов'язок заснований на системі принципів, що впливають з Конституції України: єдність правового регулювання та реалізації; обмеженість реалізації в часі; особиста реалізація; реалізація на основі громадянства України; відсутність мети покарання та карального характеру. Зазначені принципи у системній єдності є необхідною умовою гарантованості правового статусу громадян при виконанні військового обов'язку. Вказано, що військовий обов'язок як правове явище характеризується багатьма аспектами. Завдяки цьому він не обмежений лише якістю конституційного обов'язку громадянина, але існує в інших видах. Військовий обов'язок не реалізується безсистемно, а базується на системі принципів: законності, справедливості, розумності та гуманності, балансу публічних і приватних інтересів, доцільності, ефективності; диференціації виконання військового обов'язку, єдності правового регулювання.

**Ключові слова:** військова служба, громадянство, держава, правовий статус особи, права та свободи людини і громадянина, оборона.

**Prots I.M., Skrynkovsky R.M., Petkov S.V. Principles of military duty as a legal category.**

The article examines the principles of military duty as a legal category based on current legislation. The task of improving the effectiveness of legal regulation of military duty remains relevant. The purpose of the study is to determine the legal nature, content, patterns of regulation, and development of military duty as an element of the legal status of Ukrainian citizens in modern conditions, taking

into account the legal, historical, and political characteristics of society and the state, and to develop recommendations for improving legislation on military duty. The object of the study is the system of social relations that arise in the course of legal regulation of military duty. The subject is the legal regulation of military duty as an element of the constitutional and legal status of a citizen. The research methodology consisted of dialectical, logical, historical, systemic-structural, statistical, comparative-legal, and formal-legal methods, as well as the modeling method. The study revealed the constitutional and legal characteristics of military duty: compulsory military service; targeted public-legal nature; connection between implementation and modification of the constitutional and legal status of citizens. It is noted that military duty is based on a system of principles derived from the Constitution of Ukraine: unity of legal regulation and implementation; limited implementation in time; personal implementation; implementation on the basis of Ukrainian citizenship; absence of punishment and punitive nature. These principles, in their systemic unity, are a necessary condition for guaranteeing the legal status of citizens in the performance of military duty. It is noted that military duty as a legal phenomenon is characterized by many aspects. Thanks to this, it is not limited only to the quality of a citizen's constitutional duty, but exists in other forms. Military duty is not implemented haphazardly, but is based on a system of principles: legality, fairness, reasonableness and humanity, balance of public and private interests, expediency, efficiency; differentiation of military duty performance, unity of legal regulation.

**Key words:** military service, citizenship, state, legal status of a person, human and civil rights and freedoms, defense.

**Постановка проблеми.** Захист України відповідно до Конституції – борг і обов'язок громадянина, тобто вимога правового та етичного характеру, що отримала особливе ціннісне значення в умовах воєнного стану. Даний конституційний імператив передбачає необхідність проходження військової служби відповідно до Конституції України – виконання військового обов'язку. Це є безпосередньою формою участі громадянина в обороні України, пов'язаною з ризиком для життя та здоров'я. Військовий обов'язок встановлений з метою забезпечення важливих публічних інтересів оборони та безпеки держави.

**Мета дослідження** полягає у науковій розвідці принципів військового обов'язку як правової категорії.

**Стан опрацювання проблематики.** Питання принципів військового обов'язку розглянуто в наукових працях: Є.І. Григоренка, Г.П. Батюка, І.Ф. Коржа, Є.Я. Кравця, В.Й. Пашинського, В.В. Федосєєва, М.І. Хавронюка, В.В. Шаблістого та інших вчених. Водночас дана тема не отримала належного теоретико-правового аналізу.

**Виклад основного матеріалу.** Військовий обов'язок є юридичним обов'язком, що вимагає від зобов'язаних громадян певної, визначеної нормами права, поведінки. Термін «військовий обов'язок» підтверджує цю характеристику. Це підтверджують численні обов'язки громадян України, встановлені Законом «Про військовий обов'язок і військову службу» [1].

Встановлений Законом «Про оборону» перелік прав і обов'язків громадян у сфері оборони містить, зокрема, виконання військового обов'язку [2]. Військовий обов'язок є не просто юридичним, а конституційним обов'язком.

Конституційний Суд України відзначає наявність конституційного обов'язку проходження військової служби, військовий обов'язок має статус конституційного обов'язку, входить до складу конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни [3]. Але це зовнішній прояв військового обов'язку через законодавчо встановлені форми реалізації – явище, а не внутрішній зміст – сутність. Якщо встановлені законом форми реалізації військового обов'язку з історичним розвитком і в різних державах схильні до певної мінливості, то юридична сутність має постійний характер.

Юридична сутність військового обов'язку полягає в необхідності отримання військової підготовки та проходження військової служби громадянами – участі в збройному захисті Вітчизни. У порівнянні з усіма основними обов'язками особи військовий обов'язок є найважчим. Ціннісна основа неминуче має етичний вимір, поєднуючи його з правовою матерією. Особлива позитивність у природі військового обов'язку проявляється не тільки в етичному елементі, але закладене в прагненні фізичного виживання в умовах агресії. Сама природа військового обов'язку має правове наповнення. У цьому відношенні первинне значення мають безпосередньо суспільні відносини.

У конституціях деяких країн ЄС захист держави закріплений як право і обов'язок (наприклад: ст. 139 Конституції Литовської Республіки, ст. 276 Конституції Португалії, ст. 30 Конституції Іспанії), військовий обов'язок характеризується в конституціях цих країн як юридичний обов'язок [4]. Основою конституційного правопорядку є стабільність і відсутність суперечностей між владою, свободою та власністю [5, с. 53].

Це особливий вид державної служби в Україні [6, с 307]. Людина добровільно набула громадянство та набула певні права і обов'язки, в тому числі обов'язок захищати державу. При реалізації права на громадянство людина набуває правовий статус громадянина, який включає військовий обов'язок. Але такий підхід є досить умовним, військовий обов'язок є доповненням до громадянства і не залежить від волі людини. Тут слід враховувати дві обставини.

По-перше, це привілей громадян, доступний тільки їм. Однак, таке положення вірне для держав, в яких іноземцям заборонено вступати на військову службу або нести її на рівних з громадянами, але в Україні іноземні громадяни мають право проходити військову службу за контрактом [7].

Військовий обов'язок був встановленою і охоронюваною державою можливістю нести обов'язкову військову службу, правом і обов'язком громадянина одночасно. При такому підході військовий обов'язок можна охарактеризувати як «право» моральне, ніж юридичне. Військовий обов'язок не може бути визнаний суб'єктивним правом.

Слід розглядати військовий обов'язок як один із способів здійснення державою функції з оборони. Якщо правове регулювання у функціональному значенні – це орієнтир для суб'єктів права на нормативні приписи у межах правовідносин, а діяльність щодо здійснення регулятивної функції має епізодичний корекційний характер, то на підставі цього підходу можна мовити про чинники, що визначають виникання превентивного регулювання [8, с. 54].

Превентивного регулювання у Законі «Про оборону» проявляється через військовий обов'язок громадян встановленого з метою оборони. Оборона країни постає як функція держави. Захист Вітчизни є не тільки обов'язком громадянина, а й обов'язком держави, який прямо не закріплений в тексті Конституції України, але є пріоритетним напрямом державної діяльності. Функція держави з оборони здійснюється через виконання громадянами як членами держави військового обов'язку.

Військовий обов'язок характеризується як спосіб комплектування військових формувань держави. У Законі «Про оборону» прямо названий одним із способів комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями. Військовий обов'язок є однією з правових гарантій державного суверенітету, поряд з іншими заходами з військового будівництва, забезпечуючи наявність Збройних Сил, здатних надійно захистити територіальну цілісність і забезпечити незалежність держави.

Як правове явище військовий обов'язок має множинність значень: конституційний обов'язок громадян; спосіб здійснення державою функції з оборони; спосіб комплектування Збройних Сил; гарантія основ конституційного ладу; гарантія конституційних прав і свобод особи.

У теоретико-правовому сенсі військовий обов'язок слід визначити як юридичний обов'язок громадян, що реалізується в проходженні обов'язкової військової служби із залученням до пов'язаних з цим заходів відповідно до закону з метою створення та функціонування збройної організації держави, оборони держави з урахуванням міжнародних зобов'язань, військової підготовки громадян. Ознаками військового обов'язку є ті характерні риси, завдяки яким можна відокремити військовий обов'язок від подібних явищ.

По-перше, військовий обов'язок має примусовий характер. Військовий обов'язок є юридичним обов'язком. Виконання військового обов'язку забезпечується заходами державного примусу, а за ухилення та невиконання військового обов'язку передбачена юридична відповідальність. У правовій державі примусовість військового обов'язку не може означати допустимість насильницького здійснення призову на обов'язкову військову службу. Громадяни чоловічої статі, які отримали середню професійну або вищу освіту, не пройшли військової служби і не перебувають у запасі, мають право укласти контракт про проходження військової служби. Але в такому випадку не можна говорити про повну добровільність проходження ними військової служби, оскільки вона також ґрунтується на примусових засадах, хоча і з наданням вибору форми проходження обов'язкової військової служби, що вказує на певні диспозитивні засади в правовому регулюванні військового обов'язку.

По-друге, військовий обов'язок передбачає обов'язкову військову службу. Вона є основним, необхідним і достатнім змістом військового обов'язку. Обов'язковість військової служби означає наявність військового обов'язку в державі. Неможливе встановлення військового обов'язку, що не передбачає проходження військової служби. Військовий обов'язок крім власне військової служби інші форми реалізації.

По-третє, військовий обов'язок має структурну цілісність. Не є частиною військового обов'язку заходи, які не пов'язані з необхідністю проходження військової служби, «самовільні» форми виконання, непередбачені відповідними нормами права.

По-четверте, виняткова функція держави щодо встановлення військового обов'язку та організації його реалізації.

По-п'яте, військовий обов'язок має цільовий публічно-правовий характер.

По-шосте, можна говорити про комплексний характер військового обов'язку. Такий висновок випливає зі структури військового обов'язку, яка ускладнялася в історичному розвитку, склавши систему форм реалізації; з комплексного характеру правового регулювання; з багатьох аспектів військового обов'язку. Виділяють кілька аспектів військового обов'язку: моральний; ідеологічний; економічний; військовий.

Військовий обов'язок – категорія не тільки правова, але й комплексна, що об'єднує багато аспектів життя суспільства. Правовий аспект з необхідністю обумовлений іншими і не є провідним. Саме військовий і політико-ідеологічний аспекти склали фундамент військового обов'язку. Сучасні тенденції відображають значне підвищення ролі соціального та морального аспекту в забезпеченні реалізації та визначенні розвитку військового обов'язку.

Громадяни, які проходять військову службу, є військовослужбовцями, які мають права і свободи людини та громадянина з деякими обмеженнями.

Конституційний Суд України зазначив, що законодавець, визначаючи спеціальний правовий статус військовослужбовців, має право встановлювати обмеження в частині реалізації громадянських прав і свобод, особливі обов'язки, зумовлені завданнями, принципами організації та функціонування військової служби, специфічним характером діяльності осіб, які проходять службу. Гарантії реалізації цих прав і обов'язків, механізм забезпечення державою знаходять відображення в Конституції та законодавчих актах України [9, с. 315].

Військовий обов'язок передбачає обмеження прав і свобод людини та громадянина, модифікуючи конституційно-правовий статус громадянина, що слід виділити як його ознаку.

Військовий обов'язок як правове явище побудований на таких засадах, що включають не тільки спеціальні правові принципи власне військового обов'язку, а й інші загально правові та конституційні принципи. Застосування останніх переломлюється в специфіці військового обов'язку, а тому виділення серед загальної кількості не є доцільним.

Відповідно до принципу служби у збройних силах до військового обов'язку відноситься не будь-яка діяльність, спрямована на захист держави, а тільки військова служба в лавах військової організації держави, пов'язані з цим інші форми виконання. Така військова служба можлива в Збройних Силах України, військах Національної гвардії України, в деяких органах державної влади.

Змістом військової служби може бути інша служба у складі сил оборони. Якщо військово зобов'язаний з обставин є нездатним до служби зі зброєю, то може бути покладено обов'язок несення допоміжної служби у складі Збройних Сил.. Проходження такого роду військової служби, яка не передбачає використання озброєння і навіть може бути зовсім не пов'язана з участю в збройній боротьбі, є повноцінною формою реалізації військового обов'язку.

Принцип обмеженості реалізації в часі вимагає нормативного встановлення часових меж військового обов'язку. Тривалість базової військової підготовки – п'ять місяців. В Україні обов'язковій військовій підготовці підлягають громадяни чоловічої статі у віці від 18 до 25 років, а перебування в запасі обмежене досягненням певного віку (від 45 до 60 років). Принцип рівності характеризується прагненням до встановлення однакових умов виконання військового обов'язку для всіх військовозобов'язаних.

Принцип загальнообов'язковості не допускає звільнення від військового обов'язку громадян, здатних до виконання в будь-якій формі. Йдеться про фізичну придатність до несення військової служби. Не підлягають призову як нездатні до військової служби за моральними якостями громадяни, які відбувають певні види покарань або мають незняту або непогашену судимість.

Принцип особистої реалізації означає заборону виконання військового обов'язку іншою особою замість зобов'язаної, виконання військового обов'язку будь-якими іншими способами. Погляд на громадянство як критерій покладення військового обов'язку є поверхневим. Сталий зв'язок з Вітчизною – джерело необхідності реалізації особою військового обов'язку. Стосовно військового обов'язку в Україні буде точніше сформулювати принцип реалізації на основі українського громадянства. Військовий обов'язок повинен відповідати принципам:

- принцип законності, згідно з яким встановлення та регулювання військового обов'язку має здійснюватися законом; окремі його питання можуть регулюватися підзаконними нормативно-правовими актами, якщо такий порядок передбачений у законі, що здійснює загальне регулювання військового обов'язку; всі процедури щодо виконання військового обов'язку повинні здійснюватися відповідно до нормативно-правових актів, що регулюють військовий обов'язок та його окремі питання. Такі нормативно-правові акти повинні бути прийняті в законному порядку, не порушуючи нормативно-правових актів, що мають більшу юридичну силу;

- заборона дискримінаційного та довільного характеру військового обов'язку, обсяг військового обов'язку, що покладається на різних громадян, не повинен мати дискримінаційного характеру або залежати від вільного розсуду уповноважених органів;

- принципи справедливості, розумності та гуманності, встановлення різних відстрочок і звільнень, що призводить до відступу від суворого дотримання принципів загальнообов'язковості та рівності, можливо, виходячи з ідей справедливості, розумності та гуманності; умови виконання військового обов'язку не повинні призводити до негуманного або несправедливого ставлення до військовозобов'язаних громадян;

- принцип балансу публічних і приватних інтересів, згідно з яким при визначенні форм військового обов'язку, кола зобов'язаних осіб, встановленні відстрочок і звільнень потрібно прагнути до оптимального поєднання різних інтересів і уникати необґрунтованого та несправедливого утиску одних інтересів на користь інших;

- принцип доцільності, згідно з яким військовий обов'язок повинен бути встановлений в таких формах і обсязі, які необхідні для досягнення мети, заради яких він встановлений;

- принцип ефективності вимагає, щоб військовий обов'язок лягав найменшим, але достатнім для досягнення мети військового обов'язку тягарем на громадян за умови забезпечення продуктивного використання публічних ресурсів і виконання громадянами військового обов'язку;

- принцип пропорційності обумовлює неприпустимість надмірного обмеження прав і свобод громадян при виконанні військового обов'язку, необхідність співвіднесення мети військового обов'язку з обмеженнями;

- принцип диференціації виконання військового обов'язку, умови проходження обов'язкової військової служби, відстрочки та звільнення від виконання форм військового обов'язку встановлюються для категорій громадян, об'єднаних будь-якою ознакою, а не для окремих громадян. Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України, досягнення певного віку може використовуватися як критерій диференціації в правовому становищі громадян тільки в тому випадку, коли дозволяє розділити громадян на об'єктивно різні категорії;

- принцип історичної обумовленості та спадкоємності, згідно з яким регулювання військового обов'язку ґрунтується на попередньому досвіді держави, враховує національні традиції. На підставі цього принципу жінки звільнені від військового обов'язку. В Україні жінки, які мають військово-облікову спеціальність, несуть військовий обов'язок в обмежених обсягах;

- принцип єдності правового регулювання та реалізації, вимога встановлення єдиного військового обов'язку в державі.

Правове регулювання та повноваження щодо реалізації віднесені до максимально високого рівня публічної влади. Дилема між обов'язком та правом захищати Вітчизну визначається через тематику уповноваження конституційної державності, яка несе тягар по забезпеченню системи національної оборони. Тому існує два аспекти конституційного обов'язку захисту Вітчизни: такий є правом на спротив недемократичному правлінню, яке посягає на засади конституційної демократії; захист Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності спрямовано насамперед на випадки запобігання та реакцію на факти зовнішньої агресії чи збройного конфлікту проти України. У контексті принципу республіканізму і поєднанні із розумінням громадянства як місії захисту в умовах загроз нації законодавче регулювання цих відносин слід поступово переводити у площину права на захист Вітчизни [10, с. 254].

**Висновки.** Правове регулювання військового обов'язку та його реалізація ґрунтується на вищезазначених принципах. Вони утворюють баланс і системну єдність. Неприпустимим є відступ від них, оскільки це знижує гарантованість правового статусу громадян під час виконання військового обов'язку. Розвиток принципів військового обов'язку має певну правову періодизацію, взаємопов'язану з генезисом соціально-правового статусу особи, що виражається в організації реалізації військового обов'язку та встановленні його суб'єктів, ролі в комплектуванні Збройних Сил. Засади, закладені в попередні періоди, знаходять продовження в удосконаленні структури, організації, форм і порядку реалізації військового обов'язку. Військовий обов'язок є найважчим з конституційних обов'язків громадян, оскільки виконання неминуче пов'язане з підпорядкуванням військовій дисципліні, з ризиком для життя та здоров'я, який багаторазово зростає під час проходження військової служби в бойових умовах. Цим зумовлюються обмеження основних прав і свобод особи під час виконання військового обов'язку. Проте, в сучасних умовах проблема пропорційності даних обмежень заслуговує на окрему увагу. Обґрунтовано необхідність зниження їх ступеня з позицій гуманістичного підходу до правового регулювання статусу військовослужбовців. Відсутність легального визначення військового обов'язку не слід відносити до недоліків Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» оскільки через встановлення системи форм реалізації військового обов'язку визначаються межі в ступені, якого достатньо для мети правового регулювання. Військовий обов'язок, будучи за правовою природою конституційним обов'язком, включається як відповідний елемент до структури правового статусу громадянина України. Таке розуміння військового обов'язку відіграє провідну роль, особливо в умовах воєнного стану.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2232-12>.
2. Про оборону: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1932-12>.
3. Захист України. Конституційний Суду України. <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/451-zahyst-vitchyzny#:~:text=%D0%9E%D1%82%%D0%83%D1%81>.
4. Захарченко П., Лаврик Г. Конституційне право держав-членів Європейського Союзу: підручник. Полтава: ПУЕТ, 2024. 389 с.
5. Yesimov S. Implementation of constitutionalization of law and order in terms of constitutional risks. *Social & Legal Studios*. 2019. Issue 3 (5). P. 52–57.
6. Колб О.Г., Бусел А.О., Третяк Є.А. Військова служба в Україні: поняття, сутність і заходи щодо запобігання від її ухилення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 306–308.
7. Про Положення про проходження військової служби у Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства: Указ Президента України від 10.06.2016 р. № 248/2016. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/2016#Text>.
8. Yesimov S. Preventive regulation: theoretical aspects. *Social & Legal Studios*. 2020. Issue 3 (5). P. 40–47.
9. Остапенко О.І. Ковалів М.В., Єсімов С.С. та ін. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
10. Савчин М. Право на захист вітчизни в. Обов'язок захищати вітчизну. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 247–255.